

О. А. Мкртічан

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-4962-3631>

Кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри естетичного виховання і технологій дошкільної освіти
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди,
м. Харків, Україна

Чжоу Чженьюй

Аспірант кафедри початкової, дошкільної та професійної освіти
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди,
м. Харків, Україна

ПІДВИЩЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА В КНР

Століття високих технологій, істотних змін в умовах праці, різноманітних шляхів у становленні професійної кар'єри людей вимагає від кожного члена суспільства навчання і професійного вдосконалення впродовж усього життя. Дана стаття висвітлює алгоритми підвищення кваліфікації вчителів музичного мистецтва в КНР. Також в статті увагу приділено різниці у використанні термінів «вчитель музики» та «вчитель музичного мистецтва», які вживаються у термінологічному полі КНР. Особливістю підготовки та підвищення кваліфікації учителів музичного мистецтва в КНР є їх сприйняття як державних службовців, та це регламентує особливості проходження заходів з підвищення кваліфікації означеної категорії вчителів, а також контентне наповнення курсів. Також, до актуальних проблем підвищення кваліфікації вчителів музичного мистецтва в КНР відноситься обов'язкове проходження ними програм з підвищення суто педагогічної кваліфікації та елективність щодо проходження музичного курсу.

Ключові слова: КНР, підвищення кваліфікації, вчитель, педагогічна кваліфікація, заклад вищої освіти, учитель музики, вчитель музичного мистецтва.

Постановка проблеми. Педагогічна майстерність вчителя музики не є статистичним станом, тому що вимоги до суб'єктів навчально-виховного процесу і до освітніх технологій постійно змінюються й мають дискретний характер. Тому однією з умов підтримування високого рівня його педагогічної майстерності є постійний особистісний розвиток вчителя музики як особистості, і як фахівця. Реалізувати цю умову вчитель музики може через систему підвищення кваліфікації. Підвищення кваліфікації вчителя музики розглядається як складова неперервної освіти, основним завданням якої є удосконалення професійної діяльності, поза якою неможливий розвиток, самореалізація особистості [8, с. 293].

Означена проблема стає дедалі актуальною з урахування можливостей, які відкриваються щодо залучення до процесу викладання осіб, які не мають базової педагогічної освіти, але є визнаними фахівцями та майстрами у своїй галузі (Закон України «Про освіту», Концепція розвитку педагогічної освіти в Україні тощо), а також активізації можливостей сектору неформальної освіти в країні, яка традиційно більш жваво реагує на виклики та потреби часу.

Теоретико-прикладні аспекти наступності загальної і професійної підготовки молоді, неперервної освіти дорослих висвітлені у працях відомих українських вчених: С. Гончаренка, Р. Гуревича, І. Зязюна, Н. Ничкало, С. Сисоевої та інших. Різні аспекти функціонування системи неперервної освіти досліджувалися в роботах А. Алексюка, Ю. Бабанського, В. Бондаря, В. Галузинського, В. Козакова, А. Кузьмінського, В. Паламарчук, І. Харламова та інших. Концептуальні засади професійної підготовки майбутніх фахівців досліджували Г. Гребенюк, Е. Лузік, Л. Романишина, О. Семенов, Л. Хомич та інші. Щодо питань підвищення кваліфікації китайських учителів, то Лю Донмін розглядає способи підвищення кваліфікації за допомогою Інтернет конференції, Су Сяохуань оглядово торкався системи підвищення кваліфікації китайських учителів. Н. Котельникова досліджувала новітні форми підвищення кваліфікації китайського вчителя як такого. Певні аспекти функціонування системи підвищення кваліфікації вчителів в КНР та Китаї були розглянуті в працях О. Малишевої (особливості сприйняття вчителів як державних службовців в КНР), Н. Джгун (в аспекті використання соціальних практик та практики підвищення кваліфікації на робочому місці), У Янліня (підготовка вчителів до роботи з обдарованими дітьми в системі неформальної освіти КНР), Лу Шаньшань та Чжан Лун (підвищення кваліфікації вчителів молодшої школи), Чжань Цан (підвищення кваліфікації вчителів хореографії), Се Фей (компонент громадянського виховання як складова програм підвищення кваліфікації вчителів) тощо. В Україні форми й методи підвищення кваліфікації китайських вчителів музичного мистецтва дотепер не були розглянуті.

Метою даної статті є презентувати певні аспекти підвищення педагогічної кваліфікації вчителів музичного мистецтва, які сьогодні мають місце в педагогічній практиці КНР. Завданнями статті визначено:

- надати особливості вживання термінів «вчитель музики» та вчитель музичного мистецтва» в китайському науковому просторі;
- у загальному вигляді схарактеризувати вертикаль навчальних закладів та інших інститутів для підвищення педагогічної кваліфікації вчителів музичного мистецтва в КНР;
- схарактеризувати особливості процесу підвищення педагогічної кваліфікації вчителів музичного мистецтва в КНР.

Для досягнення поставленої мети використано порівняльний, узагальнюючий, уточнюючий методи для аналізу теорії і практики та з'ясування особливостей системи підвищення педагогічної кваліфікації вчителів музичного мистецтва в сучасній КНР.

Результати дослідження. Слід зазначити, що сьогодні в педагогічній літературі КНР, равно як і в нормативних документах, вживаються 2 терміни, які українською прийнято перекладати як «вчитель музики». Це 音乐老师 – безпосередньо «вчитель музики» та 音乐艺术老师 – вчитель музичного мистецтва. Ці терміни також відображено в програмах підготовки майбутніх фахівців в галузі музики, в дипломах, інших кваліфікаційних документах. Під першим терміном розуміється вчитель музики, який має право працювати в профільних музичних школах, вести заняття з певного музичного інструменту чи вокалу (диригування, сольфеджіо, музичної літератури, хорового співу) в музичних школах або профільних класах. Зазвичай такі вчителі є випускниками музичних коледжів, або інститутів культури при педагогічних університетах. Що стосується другого терміну, то під ним зазвичай розуміють вчителя, який веде комплекс предметів, які пов'язані з музикою, в школі або дитячому садку, групах подовженого дня. Він має право викладати такі предмети, як хоровий спів, основи музичного мистецтва, основи музичної літератури, вважається вчителем-предметником загальноосвітньої школи [3; 11]. Слід зазначити, що таке чітке розподілення було офіційно зафіксовано в нормативній та довідковій літературі КНР лише у 2009 р. До цього часу обидва терміни вживалися як паралельні та не мали чіткого ореолу застосування.

У сучасній КНР державні службовці – це співробітники державних установ та закладів, що виконують свої обов'язки згідно із діючим законодавством і отримують заробітну платню із державної скарбниці. Сучасна система державної служби в Китаї, яку нині у КНР називають національною, створена відповідно до національних умов Китаю [9, 15]. Вчителі формального сектору освіти, і вчителі музичного мистецтва зокрема, також вважаються державними службовцями та мають виконувати всі вимоги, а також користуються всіма правами, які держава висуває до означеної категорії фахівців. Держава бере на себе зобов'язання щодо створення умов для розвитку власного освітнього рівня й оновлення знань педагогів. Сьогодні китайський уряд активно розгортає роботу з перепідготовки та поглиблення знань учителів і викладачів, щоб постійно підвищувати якісні характеристики усього викладацького корпусу. Для вчителів музичного мистецтва, які працюють в умовах початкових і середніх шкіл органи перепідготовки та підвищення педагогічної кваліфікації – це, головним чином, звичайні педагогічні училища й інститути різних ступенів, інститути удосконалення вчителів та інші органи перепідготовки, а також профільні навчальні заклади (в формі курсів з обов'язковим підвищенням кваліфікації з предмету «Педагогіка») [5, с. 154].

Задля стимулювання процесу підвищення кваліфікації та фахової підготовки педагогічних кадрів, держава також установила відповідний обов'язковий рівень підготовки для вчителів різних категорій:

- вихователі дитячих садах повинні закінчити педагогічне училище і вище для роботи з дітьми дошкільного віку;
- учитель початкової школи – середнє педагогічне училище і вище;
- учитель неповної середньої школи – вище спеціальне педагогічне училище або інші профільні університети;
- учитель середньої школи вищої категорії – вищий педагогічний інститут з даного профілю і вище;
- вищі навчальні заклади – аспірант або випускник університету з цієї дисципліни [4, 13].

За подальше навчання вчителів початкових і середніх шкіл, зокрема і вчителів музичного мистецтва, відповідає система професійного розвитку педагогів, куди входять центри підготовки при 35 ВНЗ країни [2; 8].

У системі підвищення педагогічної кваліфікації вчителів і вчителів музичного мистецтва зокрема існують можливості і в галузі самоосвіти, дистанційної освіти, а також неформального сектору. Раніше підвищення кваліфікації вчителів в Китаї проводилося за денною, вечірньою та заочною формами навчання, але зараз, в епоху бурхливого розвитку інформаційно-комунікативних технологій, реальною альтернативою традиційному навчанню стає дистанційне, при якому в навчально-виховному процесі використовуються кращі інноваційні засоби й форми навчання, засновані на новітніх технологіях [10, с. 201]. У 1979 р. був відкритий університет Центрального радіо і телебачення Китаю, в 1986 р. зроблено початок функціонування китайського освітнього телебачення з супутниковим мовленням. До середини 90-х рр. в КНР сформувалася найбільша в світі за масштабами в рамках національної території система дистанційної освіти, головною ланкою якої є радіо і телевізійні передачі. Завдяки їй більше, ніж 2000 тисячам вчителів і директорів початкових і середніх шкіл було надано можливість продовжувати навчання та перепідготовку, залишаючись на своїх постах. Завдяки цій формі навчання випущено 2310 тисяч осіб, що отримали 3-літню освіту. Нині в навчальних закладах засобами радіо і телебаченням навчається 1100 тисяч осіб [7]. За результатами самоосвіти та дистанційної освіти вчитель може скласти

іспит на отримання додаткової кваліфікації, додаткової компетентності, але проходження очних курсів підвищення кваліфікації раз на 5 років залишається обов'язковим.

Китай заохочує провідні іноземні педагогічні кадри до роботи з вчителями як в самій КНР, та і використовуючи можливості коротко та довгострокових курсів та стажувань з відповідного профілю вчителя музичного мистецтва, відсилає своїх молодих фахівців до іноземних вишів задля здобуття наукового ступеня «магістр» та «доктор філософії». Слід зазначити, що для вчителя музичного мистецтва, з точки зору Міністерства освіти КНР, пріоритетними для здобуття наукового ступеня «магістр» є спеціальність «Середня освіта. Музика». Пріоритетом для здобуття наукового ступеня «Доктор Філософії» є спеціальність «Професійна педагогіка» з обов'язковою умовою відповідності тематики дослідження основному фаху та займає мій посади здобувача. З 1998 р. в країні також діє «План заохочення видатних учених» з метою підключити велику групу кращих зарубіжних і китайських молодих учених до участі в підвищенні рівня китайських ВНЗ, до «підтягування» в країні найважливіших навчальних дисциплін, досягнення або підтримання передового міжнародного рівня та створення національного корпусу вчених. Здійснення цього плану відіграє позитивну стимулювальну роль і має глибокий вплив на становлення корпусу викладачів вищих навчальних закладів у Китаї. У даний час дві групи вчених у кількості 450 іноземних фахівців за спеціальним запрошенням Міністерства освіти КНР обіймають посади професорів провідних китайських ВНЗ за довгостроковими державними контрактами. В останні роки також поширилася система запрошення іноземних вузькопрофільних спеціалістів з різних напрямів науки до читання лекцій у китайських навчальних закладах за системою «професор на запрошення» (visiting professor) [13, с. 82].

Згідно з нормативними документами, кожен вчитель музичного мистецтва зокрема має проходити курси підвищення кваліфікації раз на 5 років. Програма курсів складається з 90 годин, проходження є обов'язковим та очним, для чого вчителю виділяється оплачувана відпустка за основним місцем роботи. Навчання проводиться в акредитованому районному консультативному пункті (зазвичай при педагогічному виші або інституті, зрідка – при адміністраціях населених пунктів, куди приїздять відповідні фахівці від педагогічних вишів), найближчому до місця, де працює педагог за принципом комбінації консультацій та стаціонарного навчання щодо необхідних у роботі знань [12, с. 86]. Проходження курсів підвищення кваліфікації є платним (зазвичай, навчальний заклад, де працює вчитель, сплачує витрати самостійно або компенсує їх вчителю після представлення останнім сертифікату про проходження курсів підвищення кваліфікації). Однак сьогодні в КНР діє програма, завдяки якій деякі вчителі можуть проходити курси проходження кваліфікації безкоштовно. Програма дійсна для вчителів, які мають великі успіхи в педагогічній діяльності, отримали нагороди, зробили внесок у розвиток педагогічної науки.

До найбільш поширених форм підвищення кваліфікації китайських учителів належать:

- колективні – лекторії, теоретичні семінари, семінари-практикуми, тренінги, предметні тижні, виставки, конкурси мультимедійних презентацій, науково-практичні конференції;
- групові – об'єднання вчителів за профілями, творчі групи, ділові ігри, взаємовідвідування уроків і рефлексія, перегляд та обговорення відеозаписів «показових» уроків, семінари;
- індивідуальні – наставництво, консультації та співбесіди, робота над індивідуальною творчою темою, створення мультимедійних презентацій, рефлексивний аналіз власних уроків, самоосвіта [6, с. 152].

Основним документом, який регулює підвищення кваліфікації китайських учителів, є «Державна програма підвищення кваліфікації вчителів середньої й молодшої школи та вихователів дитячих садків». Зміст програми включає ідейно-політичне виховання, підвищення морального рівня, оновлення й розширення професійних знань, теорію і практику сучасного навчання, наукові дослідження в галузі освіти, удосконалення навичок навчання, техніку сучасного навчання, знання в області сучасних тенденцій науки і техніки, культури та соціології [12, с. 87]. Слід зазначити, що при проходженні курсів підвищення кваліфікації вчителями музичного мистецтва акцент робиться на педагогічному, а не музичному компоненті. Традиційно програма таких курсів складається з наступного:

- методи звукових та мовних маніпуляцій (обов'язково для всіх учителів);
- методи словесної маніпуляції (обов'язково для усіх учителів);
- використання інформаційних технологій (обов'язково для усіх учителів);
- поняття і принципи експлуатації технічних засобів навчання (для вчителів молодших класів);
- система складних операційних методів (для вчителів середніх класів);
- мистецьке навчання та естетичне виховання (для вчителів старших класів);
- нові тенденції в педагогіці (законодавчий аспект) [1].

Вибір стратегії щодо підвищення педагогічної кваліфікації вчителів музичного мистецтва в КНР та її практична реалізація зумовлені як історико-педагогічними особливостями країни, так і її реальними потребами на сьогоднішній день.

Висновки. Підвищення кваліфікації вчителя і вчителя музичного мистецтва зокрема є основою його професійного розвитку. Система підвищення кваліфікації Китаю постійно вдосконалюється, з'являються новітні методи й форми організації безперервної освіти педагога при повному збереженні форм, традиційних для означеної педагогічної системи. В Китаї широко використовуються сучасні мультимедійні засоби, які допомагають спростити процес проходження стажування всім категоріям вчителів різних спеціалізацій. Уряд Китаю сприяє постійному вдосконаленню системи безперервної освіти, що сприяє підвищенню рівня мобільності й конкурентоспроможності китайських учителів,

залучаючи до системи підвищення їх кваліфікації іноземних фахівців, інтернет ресурс тощо. Однак слід зазначити, що особливістю організації процесу підвищення кваліфікації вчителів музичного мистецтва в КНР сьогодні є його спрямування на педагогічний компонент при елективності компоненту суто музичного. До подальших напрямів наукових розвідок з зазначеної тематики можна віднести питання підвищення музичної кваліфікації вчителів музичного мистецтва, організацію підвищення кваліфікації вчителів музики, особливості сертифікування досягнень вчителів музичного мистецтва в секторі неформальної освіти та визнання їх з боку держави тощо.

References

1. The Reform and Development in Teacher Education in China. URL : <http://www.ictc.ecnu.cn/EN/show.asp?id=547>.
The Reform and Development in Teacher Education in China. Retrieved from <http://www.ictc.ecnu.cn/EN/show.asp?id=547>.
2. Wang Victor C. X. Instructional Strategies of Distance Education Instructors in China. *The Journal of Educators Online*. 2006 (January). Vol. 3. 1. C.1–25.
Wang Victor, C. X. (2006). Instructional Strategies of Distance Education Instructors in China. *The Journal of Educators Online*, 3. 1. C. 1–25.
3. Великий педагогічний словник. Шанхайське видавництво педагогічної літератури. 1998. 600 с. (кит. мовою)
Velykyj pedagogichnyj slovnyk [Big dictionary on pedagogics]. (1998). China. Shanghai. Shanghai publishing house of pedagogical literature. 600 p. (in Chinese)
4. Закон КНР про вчительські кадри. Державна Комісія КНР з питань освіти. 2014. 25 с. (кит. мовою)
Zakon KNR pro vchytelski kadry [The PR China Law on Teacher Frames] (2014). China. Beijing: State Commission of the People's Republic of China on education. (in Chinese)
5. Калашник Л. С. Система соціального піклування про дітей-сиріт у КНР: Харків : Рогожніков О. В. 2014. 280 с.
Kalashnyk, L. S. (2014). Systema socialnogo pikluvannya pro ditej-syrit u KNR [The system of social care for orphans in the People's Republic of China]. Ukraine. Kharkiv : Rohozhnikov O.V.
6. Котельникова Н. Н. Инновационные формы повышения квалификации учителей в Китае. Педагогика: традиции и инновации: материалы междунар. науч. конф. (г. Челябинск, октябрь 2011 г.). Т. II. Челябинск : Два комсомольца. 2011. С. 151–153.
Kotelnykova, N. N. (2011). Ynnovacyonnyje formy povyshenyja kvalyfykacyji uchytelej v Kytay [Innovative forms of teacher development in China]. *Pedagogyka: tradytsyi i y'nnovacyji – Pedagogy: traditions and innovations*. Russia. Cheliabinsk : Dva Komsomoltsa, 151–153.
7. Куай М. Стратегия выбора реформ и развития в западных педагогических университетах Китая. URL : http://study.feloo.com/lunwen/jiaoyu/jiaoyu/200601/141517_2.html
Kuaj M. Strategyya vybora reform i razvytyja v zapadnyx pedagogycheskyh unyversytetah Kytaya [The strategy of choice of reforms and development in the western pedagogical universities of China]. Retrieved from http://study.feloo.com/lunwen/jiaoyu/jiaoyu/200601/141517_2.html
8. Лабунець В. М. Підвищення кваліфікації вчителя музики як складова неперервної освіти. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2014. 16. С.292-298.
Labunecz, V. M. (2014). Pidvyshhennya kvalifikaciyi vchytelya muzyky yak skladova neperervnoyi osvity [Raising the qualification of a music teacher as a component of continuing education.]. *Pedagogichna osvita: teoriya i praktyka – Pedagogical Education: Theory and Practice*, 16, 292-298.
9. Малишева О. М. Особливості системи підготовки, самоосвіти та підвищення кваліфікації державних службовців у КНР. Харків : ХНПУ. 2014. 78 с.
Malysheva, O. M. (2014). Osoblyvosti systemy pidgotovky, samoosvity ta pidvyshhennya kvalifikaciyi derzhavnyh sluzhbovciv u KNR [Features of training, self-education and advanced training of civil servants system in the People's Republic of China.]. Ukraine. Kharkiv : HNPU.
10. Мумладзе В., Мирончук Н. М. Вища педагогічна освіта в Китаї. *Модернізація вищої освіти в Україні та за кордоном : збірник наукових праць*. 2014. С. 200-203.
Mumladze, V. and Myronchuk, N. M. (2014). Vyshha pedagogichna osvita v Kytayi [Higher pedagogical education in China]. *Modernizaciya vyshhoyi osvity v Ukrayini ta za kordonom : zbirnyk naukovykh prac – Modernization of Higher Education in Ukraine and Abroad: a collection of scientific works*, 200-203.
11. Сі Чуанті. Педагогічний словник в галузі мистецької освіти. 2009. Видавництво Державної комісії з питань освіти КНР. 670 с. (кит. мовою)
Xi Chuanti. (2009). Pedagogichnyj slovnyk v galuzi mysteczkoyi osvity [Pedagogical Dictionary in the field of art education.]. China. Beijing: Publishing House of the State Commission on Education of the People's Republic of China. 670 p. (in Chinese)
12. Шевченко К. Форми і методи підвищення кваліфікації китайських учителів як основа професійного розвитку. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. 4 (58). С. 84-90.

Shevchenko, K. (2016). Formy i metody pidvyshhennya kvalifikaciyi kytajskiyh uchyteliv yak osnova profesijnogo rozvytku [Forms and methods of advanced training of Chinese teachers as the basis for professional development]. *Pedagogichni nauky: teoriya, istoriya, innovacijni texnologiyi – Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, 4 (58), 84-90.

13. Шрот С. Т. Образование одаренных учеников в Китае: переход к центрированным на учениках методам обучения. *Психологическая наука и образование*. 2011. 4. С.80-86.

Shrot, S. T. (2011). Obrazovanye odarennykh uchenykov v Kytay: perehod k centryrovannem na uchenykah metodam obuchenyja [Education of gifted children in China: the transition to student-centered teaching methods.]. *Psychologycheskaya nauka i obrazovanyje – Psychological Science and Education*, 4, 80-86.

Mkrtichian O. A.

Candidate of pedagogical science, Advanced professor of Physical Education and Sports Department, Kharkiv National University of Economics named after Semen Kuznets

Zhou Zhenyu

PhD student of General pedagogics and pedagogics of high school Department, H.S. Skovoroda National Pedagogical University

PEDAGOGICAL CONTINUING EDUCATION OF MUSICAL ART TEACHERS IN THE PR CHINA

This paper highlights the algorithms for continuing education of music art teachers in the PRC. Also, attention is paid to the difference in the use of the terms "teacher of music" and "teacher of music art", which are used in the terminology of the People's Republic of China. The peculiarity of continuing education of music art teachers in the People's Republic of China is their perception as civil servants, and it regulates the peculiarities of passing qualification courses for a given category of teachers, as well as the content of the courses.

The state undertakes to create conditions for the development of teachers' own educational level and the updating of teachers' knowledge. Today, the Chinese government is actively expanding its work on retraining and deepening the knowledge of teachers in order to continuously improve the qualitative characteristics of the entire staff. For teachers of music arts who work in primary and secondary schools, continuing education courses are mainly conducted by pedagogical schools and institutes of different levels, institutes for continuing education of teachers and other retraining institutions, as well as specialized educational institutions (in the form of courses with compulsory qualification in the subject "Education")

System of continuing education of teachers is in charge for the further education of primary and secondary schools teachers, including teachers of music art, which includes centers of continuing education attached to 35 universities of the country. According to the normative documents, every teacher of music arts in particular has to undergo a continuing education course every 5 years. The course program consists of 90 hours, its passing is obligatory and on-call, for which the teacher is given a paid leave at the main place of work. The training is carried out at the accredited district consulting center (usually at a pedagogical university or an institution, occasionally – in the administrations of settlements, where the corresponding specialists come from the pedagogical universities), closest to the place where the teacher works on. Completion of continuing education is payable (usually a school where the teacher works, pays expenses independently or compensates their teacher after the submission of the certificate). However, today in the PRC there is a program through which some teachers can take courses for free. The program is valid for teachers who have great success in pedagogical activities, received awards, contributed to the development of pedagogical science.

The continuing education of a teacher and a teacher of music art in particular qualifications is the basis of the professional development. China's continuing education system is constantly improving, new methods and forms of continuous education of the teacher are presented with the full preservation of the forms traditional for the given pedagogical system. In China, modern multimedia tools are widely used, which help to simplify the process of continuing education for all categories of teachers of different specializations. The Chinese government is contributing to the improvement of continuing education system, which promotes the mobility and competitiveness of Chinese teachers, by involving foreign specialists in the system of continuing education, an online resource, and so on. However, it should be noted that the peculiarity of organizing the process of continuing education of music art teachers in the PRC today is its focus on the pedagogical component and the selectivity of the purely musical one.

Key words: *PR China, continuing education, teacher, pedagogical qualification, higher education institution, music teacher, teacher of music art.*

Одержано редакцією 10.03.2019

Прийнято до публікації 14.03.2019

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Я. Е. Левченко